

Type of criminal procedural system: concepts and attributes

Тип кримінальної процесуальної системи: поняття та ознаки

Yulia Tsyganyuk

Key words:

criminal procedural system, typology, type of criminal process, form of criminal process, groups of criminal procedural systems.

Ключові слова:

кримінальна процесуальна система, типологія, тип кримінального процесу, форма кримінального процесу, групи кримінальних процесуальних систем.

Множинність кримінальних процесуальних систем світу потребує певної уніфікації через визначення загальних завдань, засад і особливостей здійснення кримінального судочинства. Таке можливо на основі вироблення загальних спільних ознак з урахуванням особливостей, що обумовлюють виокремлення певного типу кримінальної процесуальної системи.

Типологія кримінального процесу є результатом системного аналізу оптимальних шляхів досягнення завдань кримінального судочинства, оскільки акумулює багаторічний досвід правової культури країн окремих правових систем, що, безумовно, дозволяє, з урахуванням критичного аналізу змісту основних її компонентів і елементів, визначити основні напрями для уникнення зловживань у кримінальній процесуальній системі з метою охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина.

Поняття типу кримінального процесу не нове для кримінальної процесуальної науки і є однією з її фундаментальних категорій, що зумовлює наявність різних наукових позицій і актуальність наукового дослідження.

Про дискусійність досліджуваної теми свідчить, зокрема, невизначеність термінології, яку зазначила М.І. Шевчук. Так, автор зауважує, що наукова термінологія оперує «моделями», «типами», «видами» «формами» й «історичними формами» кримінального процесу, серед яких фігурують «змагальні», «розшукові», «позовні», «обвинувальні», «інквізиційні», «слідчі», «змішані», «континентальні», «англосаксонські», «романо-германські», «охоронні» та «цивільні». Навіть у відповідних розділах сучасних підручників із кримінального процесу не вводяться поняття моделі, типу, форми, виду кримінального процесу, відсутня їх систематизація¹.

Науковий аналіз типології та типу кримінального процесу проведений у працях О.П. Герасимчука, Ю.М. Грошевого, К.Б. Каліновського, О.В. Капліної, Ю.М. Мирошніченко, М.М. Михеєнка, М.Г. Моторигіної, О.Б. Семухіної, О.В. Смірнова, Н.Г. Стойко, О.М. Толочко, А.Р. Тумаянц, І.Я. Фойніцького, М.Г. Хаустової, М.О. Чельцова-Бебутова, М.І. Шевчук, О.Г. Шило, О.Г. Яновської та інших.

На доктринальному рівні завдання типології кримінального процесу, на думку Ю.М. Мирошніченко, полягає у виокремленні й аналізі сутнісних елементів, що характеризують організацію кримінально-процесуальної діяльності в тій чи іншій країні або на певному етапі розвитку конкретної держави, з метою розкриття об'єктивних закономірностей функціонування і типологічного генезису відповідних процесів. Водночас типологія кримінального процесу не зводиться лише до порівняльного вивчення форм кримінального судочинства та віднесення їх до типів і видів. Прикладною задачею типологізації кримінального процесу є розроблення рекомендацій щодо організації та вдосконалення кримінального судочинства, які дозволяють диференціювати завдання, функції, зв'язки, відносини, рівні організації кримінально-процесуальної діяльності залежно від тих чи інших типологічних характеристик і забезпечують ефективне функціонування кримінальної юстиції².

¹ Шевчук М.І. Ініціатива суду та її межі у з'ясуванні обставин кримінального провадження під час судового розгляду: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2015. С. 13.

² Мирошніченко Ю.М. Коротка типологічна характеристика українського кримінального судочинства. Вісник Маріупольського державного університету. Серія «Право». 2014. Вип. 8. С. 126.

Для з'ясування поняття й ознак типу кримінальної процесуальної системи не зупинятимемося на розумінні терміна «кримінальна процесуальна система», що визначено нами раніше³, а звернемо увагу на сутність поняття «тип».

За Словником В.І. Даля, слово «тип» походить від грецького «прототип, першообраз, оригінал, зразок, основний спосіб»⁴.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови тип – це зразок, модель, форма, властивість, яким відповідає певна група предметів, понять, явищ; певна множина об'єктів <...>⁵, а також визначено, що типологія – вид наукової систематизації, класифікації чогось за спільними ознаками⁶.

Поняття «тип» (від грец. typos – відбиток, форма, зразок) у сучасній науці розуміють як предмет або явище, що містять риси, які повторюються в багатьох інших, подібних їм, явищах або предметах і вважаються типовими. Поняття «тип» нерозривно пов'язане з поняттям «типологія» (від грец. typos – відбиток та logos – вчення), яке являє собою метод наукового пізнання, в основі якого лежить розчленовування систем об'єктів і їх групування за допомогою узагальненої, ідеалізованої моделі або типу. Отже, «тип» є певним логічним поняттям, яке передбачає завідоме спрощення реальності та використовується для дослідження причин і характеру відхилень історичної дійсності від ідеальної моделі⁷.

Необхідність типологізації виникає у зв'язку з потребою в упорядкованому описі множин доволі неоднорідних форм кримінального судочинства або у вивченні певних закономірностей на основі аналізу таких множин. У процесі типологізації на основі змістовного аналізу досліджуваних об'єктів виявляється їхня схожість і відмінність, обираються надійні способи ідентифікації. Водночас об'єкти, згруповані за основною типологічною ознакою, називають типами, а процес подальшої деталізації визначає їхні види⁸.

Традиційно в підручниках із кримінального процесу поняття «тип кримінального процесу» обумовлено історичним підходом. Так, В.Т. Маляренко зазначає, що історії держави і права відомі кілька основних форм (типів) кримінального процесу⁹. У підручнику Ю.М. Грошевого знаходимо, що типи кримінального процесу розрізняють залежно від того, які завдання стоять перед кримінальним процесом, як визначені повноваження та функції відповідних державних органів, наскільки в процесі представлені та захищені права людини, яка система доказів, на кого покладено обов'язок забезпечення доведеності вини особи тощо. У доктрині кримінального процесу виділяють окремі історичні типи кримінального процесу: 1) розшуковий; 2) змагальний; 3) змішаний¹⁰.

Ю.М. Мирошніченко зазначає, що, незважаючи на розмаїття типологічних підходів, у теорії судочинства виділяють два основні типи процесу: змагальний, який стосовно кримінального судочинства іноді іменують також обвинувальним, і розшуковий, або інквізиційний, чи слідчий¹¹.

³ Цыганюк Ю.В. Использование системного подхода при определении понятия «уголовная процессуальная система». Закон и жизнь. 2013. № 12/3. С. 225–228; Цыганюк Ю.В. Зміст кримінальної процесуальної системи (через призму системного підходу до розуміння правових явищ). Wykształcenie i nauka bez granic – 2013: materiały IX Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji Volume 15. Prawo. Przemysł: Nauka i studia. Str. 81–83; Цыганюк Ю.В. Системний підхід у кримінальному процесі. Актуальні проблеми кримінального права та процесу: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Кривий Ріг, 12 червня 2015 р. Кривий Ріг: Донецький юридичний інститут МВС України, 2015. С. 119–121; Цыганюк Ю.В. Основні види підсистем та їх компонентів у кримінальному процесі України. Право і суспільство. 2017. № 4. Ч. 2. С. 191–194.

⁴ Толковый словарь живаго великорускаго языка Владимира Даля. 2-е, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. Издание книгопродавца-типографа М.О. Вольфа. Спб.; М., 1882. Т. 4. С. 416.

⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови: з дод. і допов. / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 1460.

⁶ Великий тлумачний словник сучасної української мови: з дод. і допов. / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 1460.

⁷ Кримінальний процес: підручник / Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, О.В. Капліної, О.Г. Шило. Х.: Право, 2014. С. 10.

⁸ Мирошніченко Ю.М. Процесуальні та філософсько-правові проблеми здійснення правосуддя в кримінальному провадженні: монографія. Харків, 2017. С. 9.

⁹ Маляренко В.Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів. К., 2005. С. 45.

¹⁰ Кримінальний процес: підручник / Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, О.В. Капліної, О.Г. Шило. Х.: Право, 2014. С. 11.

¹¹ Мирошніченко Ю.М. Змагальність кримінального судочинства України: історія, сучасність, перспективи. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки» 2015. Випуск 6. Том 3. С. 101.

У М.М. Михеєнка зазначено, що, відповідно до чотирьох класових соціально-економічних формацій, розрізняють чотири типи кримінального процесу (у всіх його аспектах): рабовласницької, феодальної, буржуазної, соціалістичної держави¹². Схоже знаходимо в К.Б. Калиновського¹³.

Також у М.М. Михеєнка знаходимо, що є три історичні форми кримінального процесу: 1) обвинувальний (змагальний); 2) інквізиційний (розшуковий); 3) змішаний (континентальний). Історично ці форми по-спідовно змінювалися одна одною. Водночас вони дотепер співіснують у сучасному суспільстві. Поєднання історичного типу й історичної форми кримінального процесу називається видом кримінального процесу¹⁴.

Системне уявлення про типологізацію кримінального судочинства виклала у своїй праці О.Г. Яновська О.Г. Автор зазначила, що окреслений вище підхід є ідеальним типом кримінального судочинства, який може виявлятися в таких підвидах: розшуковий, змагальний і змішаний типи. Морфологічна типологізація передбачає наявність двох форм кримінального процесу: історичної та легіслативної. Історична форма передбачає наявність континентального, англосаксонського та традиційного типів кримінального процесу, а легіслативна форма визначає передрозшуковий, построзшуковий, передзмагальний і постзмагальний типи. І нарешті, історичний тип кримінального судочинства, що являє собою поєднання ідеального типу та історичної форми морфологічного типу, передбачає такі види ідеального змагального типу: обвинувальний, позовний (приватно-позовний, публічно-позовний, публічно-змагальний) та види ідеального розшукового типу: кримінальна розправа, асиза, інквізиція, слідчий тип, судовий наказ¹⁵.

О.В. Смирнов зазначає, що більше заслуговує називатися історичною формою реальність, яка сформувалася в різних країнах і регіонах у результаті конкретно-історичного процесу. Чітко виділяються чотири базових, або історичних форми кримінального процесу, які можна визначити як англійська, французька, німецька та шаріатська (мусульманська). У радянський період відбувалося також формування самостійної соціалістичної історичної форми процесу. Крім того, в окремих регіонах, в основному там, де продовжують існувати традиційні суспільства, дотепер зберігаються і деякі інші, реліктові форми судочинства, які ведуть свій початок з архаїчних часів. Названі форми, на відміну від ідеальних типів і видів, цілком реальні¹⁶.

Похідними від цих форм-архетипів є режими судочинства, чинні в окремих країнах, або, інакше кажучи, легіслативні форми процесу (від лат. *legis* – закон і *latus* – внесений, встановлений, тобто введений нормами права конкретних держав). Легіслативні форми не цілком збігаються з історичними, бо підпадають під вплив конкретно-історичних умов (соціальних, політичних, етнічних тощо), в яких вони виникли й існують. Можливі ухилення легіслативних форм від початкового архетипу, аж до переходу в іншу морфологічну нішу. Історії відомі приклади справжньої територіальної експансії окремих історичних форм – рецепція римського права, переможний марш французької моделі судочинства континентальною Європою на багнетах наполеонівських дивізій тощо. Проте легіслативні форми, будучи об'єктивно детермінованими місцевими умовами, мають тенденцію повертатися в лоно свого природного архетипу і здатні остаточно змінюватися тільки за істотної зміни історичної обстановки¹⁷.

Згідно із К.Б. Калиновським, інший підхід до типології кримінального процесу називається морфологічним (від грец. *morphē* – форма). Він націлений на виявлення реальних моделей, які мали і мають місце в конкретних державах. У зв'язку із цим у літературі такі різновиди процесу часто називають національними формами (типами).

Підставою для цієї типології служать істотні ознаки, особливості національних кримінально-процесуальних систем (національні, релігійні, географічні). У результаті, говорять про такі різновиди процесу, як англосаксонський, французький, німецький, російський. На базі даної типології виділяються національні типи (форми) процесу. На відміну від ідеальних типів (форм), вони обмежені рамками певних держав, регіонів¹⁸.

¹² Михеєнко М.М. Історичні форми кримінального процесу. Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні: вибрані твори / упоряд.: В.П. Шибіко, М.М. Михеєнко. К.: Юрінком-Інтер, 1999. С. 163.

¹³ Калиновский К.Б. Основные виды уголовного судопроизводства: учебное пособие. СПб.: Издательство юридического института, 2002. С. 10.

¹⁴ Михеєнко М.М. Історичні форми кримінального процесу. Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні: вибрані твори / упоряд.: В.П. Шибіко, М.М. Михеєнко. К.: Юрінком-Інтер, 1999. С. 163.

¹⁵ Яновська О.Г. Окремі питання типологізації українського кримінального судочинства. Часопис КУП: наук. журнал. 2010. № 4. С. 293.

¹⁶ Смирнов А.В. Типология уголовного судопроизводства: дисс. д. юрид. наук. М., 2001. С. 30–31.

¹⁷ Смирнов А.В. Типология уголовного судопроизводства: дисс. д. юрид. наук. М., 2001. С. 31.

¹⁸ Калиновский К.Б. Основные виды уголовного судопроизводства: учебное пособие. СПб.: Издательство юридического института, 2002. С. 20.

Національний тип кримінального процесу К.Б. Калиновський визначає як організацію провадження в кримінальній справі, зумовлену соціально-культурними особливостями регіону.

Автор десятки національних кримінально-процесуальних систем класифікує на кілька груп:

1. Романо-германський тип (континентальний). У ньому переважне значення мають кримінально-процесуальні норми, виражені в законодавстві.
2. Англосаксонський тип (судочинство загального права, або острівне). У ньому на перший план висувається юридична практика, виражена в сукупності судових рішень – прецедентів.
3. Традиційний тип (судочинство звичаєвого права). Він опирається у своїй основі на правову ідеологію (правосвідомість), як, наприклад, релігійно-общинні юридичні системи мусульманського, індуського права¹⁹.

Схожий підхід типології у своїх працях застосовував І.Я. Фойницький. Так, він досліджував особливості кримінальних процесуальних систем Англії, Німеччини та Франції, вказуючи на особливості кожної з них (окремі інститути, задачі)²⁰, водночас автор виділяв три головних типи побудови попереднього розслідування: 1) англо-американський; 2) французький та 3) новонімецький²¹.

На жаль, вітчизняних детальних досліджень історичного типу кримінального судочинства, що є поєднанням ідеального типу й історичної форми морфологічного типу, і передбачає види ідеального змагального типу та види ідеального розшукового типу, практично немає. Короткий аналіз знаходимо в працях таких українських учених, як: М.М. Михеєнко²², О.Г. Яновська²³, Г.П. Власова²⁴, В.Т. Маляренко²⁵, Л.М. Лобойко²⁶, М.А. Маркуш²⁷.

Аналізуючи вищезазначені підходи для розуміння поняття типу кримінальної процесуальної системи, можна сформулювати загальні ознаки цього поняття:

1. Залежить від політичного (державного) режиму.
2. Засновується на завданні та засадах кримінального процесу, включає всі елементи системи кримінального процесу.
3. Забезпечує оптимальний результат у досягненні завдань кримінального процесу в умовах єдності типу та диференціації видів у кожній країні.
4. Обумовлений загальним соціокультурним розвитком і правовими традиціями.
5. Заснований на типі правової системи країни (групи країн).
6. Обумовлюється перевагою імперативного, або диспозитивного методу правового регулювання кримінальних процесуальних відносин.
7. Проявляється в практиці застосування законодавства.

Враховуючи вищезазначене, можна визначити, що тип кримінальної процесуальної системи – це властивість кримінальної процесуальної системи країни, що визначається наявністю схожих або відмінних від інших систем ознак, які дозволяють віднести кримінально-процесуальну систему до групи систем, заснованих на спільних рисах.

¹⁹ Калиновський К.Б. Основные виды уголовного судопроизводства: учебное пособие. СПб.: Издательство юридического института, 2002. С. 21.

²⁰ Фойницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства. СПб., 1910. Т. 2. 3-е изд., пересм. и доп. СПб., 1910. С. 70.

²¹ Фойницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства. СПб., 1910. Т. 2. 3-е изд., пересм. и доп. СПб., 1910. С. 344, 477, 491–495.

²² Михеєнко М.М. Історичні форми кримінального процесу. Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні: вибрані твори / упоряд.: В.П. Шибіко, М.М. Михеєнко. К.: Юрінком-Інтер, 1999. С. 162–163.

²³ Яновська О.Г. Окремі питання типологізації українського кримінального судочинства. Часопис КУП: наук. журнал. 2010. № 4. С. 293.

²⁴ Власова Г.П. Види кримінального процесу: історично-правові аспекти. Право і безпека. 2010. № 5. С. 167–168.

²⁵ Маляренко В.Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів. К., 2005. С. 45.

²⁶ Лобойко Л.М. Українська правова традиція як квазіметодологічна основа кримінальної процесуальної регламентації суспільних відносин. Вісник Академії адвокатури України. 2015. Т. 12. № 2. С. 127.

²⁷ Маркуш М.А. Феномен змагальності та конституційно-правова модель змагальності у кримінальному процесі України. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2016. № 2. С. 65.

Анотація

У статті проаналізовано сучасні наукові підходи до розуміння типології кримінального процесу. Проведено аналіз ідеального, морфологічного й історичного розуміння типів кримінального процесу. За результатами дослідження виокремлено ознаки типу кримінальної процесуальної системи та його поняття.

Summary

Modern scientific approaches to understanding the type of criminal process are considered in the article. The analysis of the ideal, morphological and historical interpretation of the types of criminal process is carried out. According to the results of the study, signs of the type of the criminal procedural system and its concept are distinguished.

Використана література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови: з дод. і допов. / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
2. Власова Г.П. Види кримінального процесу: історично-правові аспекти. Право і безпека. 2010. № 5. С. 164–169.
3. Калиновский К.Б. Основные виды уголовного судопроизводства: учебное пособие. СПб.: Издательство юридического института, 2002. 63 с.
4. Кримінальний процес: підручник / Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, О.В. Капліної, О.Г. Шило. Х.: Право, 2014. 824 с.
5. Лобойко Л.М. Українська правова традиція як квазіметодологічна основа кримінальної процесуальної регламентації суспільних відносин. Вісник Академії адвокатури України. 2015. Т. 12. № 12. С. 124–131.
6. Маляренко В.Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів. К., 2005. 511 с.
7. Маркуш М.А. Феномен змагальності та конституційно-правова модель змагальності у кримінальному процесі України. Наукові записки Інституту законодавства ВРУ. 2016. № 2. С. 63–69.
8. Мирошніченко Ю.М. Коротка типологічна характеристика українського кримінального судочинства. Вісник Маріупольського державного університету. Серія «Право». 12014. Вип. 8. С. 125–131.
9. Мирошніченко Ю. М. Змагальність кримінального судочинства України: історія, сучасність, перспективи. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2015. Випуск 6. Том 3. С. 101–105.
10. Мирошніченко Ю.М. Процесуальні та філософсько-правові проблеми здійснення правосуддя в кримінальному провадженні: монографія. Харків, 2017. 200 с.
11. Михеєнко М.М. Історичні форми кримінального процесу. Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні: вибрані твори / упоряд.: В.П. Шибіко, М.М. Михеєнко. К.: Юрінком-Інтер, 1999. 240 с.
12. Смирнов А.В. Типология уголовного судопроизводства: дис. ... д. юрид. наук. М., 2001. 345 с.
13. Толковый словарь живаго великорускаго языка Владимира Даля. 2-е, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. Издание книгопродавца-типографа М.О. Вольфа. СПб.; М., 1882. Т. 4. 704 с.
14. Фойницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства. СПб., 1910. Т. 2. 3-е изд., пересм. и доп. СПб., 1910. 572 с.
15. Циганюк Ю.В. Зміст кримінальної процесуальної системи: через призму системного підходу до розуміння правових явищ. Wykształcenie i nauka bez granic 2013: materiały IX Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji Volume 15. Prawo. Przemysł i Nauka i studia. Str. 81–83.
16. Циганюк Ю.В. Основні види підсистем та їх компонентів у кримінальному процесі України. Право і суспільство. 2017. № 4. Ч. 2. С. 191–194.
17. Циганюк Ю.В. Системний підхід у кримінальному процесі. Актуальні проблеми кримінального права та процесу: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Кривий Ріг, 12 червня 2015 р. Кривий Ріг: Донецький юридичний інститут МВС України, 2015. С. 119–121.
18. Цыганюк Ю.В. Использование системного подхода при определении понятия «уголовная процессуальная система». Закон и жизнь. 2013. № 12/3. С. 225–228.
19. Шевчук М.І. Ініціатива суду та її межі у з'ясуванні обставин кримінального провадження під час судового розгляду: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2015. 244 с.
20. Яновська О.Г. Окремі питання типологізації українського кримінального судочинства. Часопис КУП: наук. журнал. 2010. № 4. С. 292–295.

Yulia Tsyganyuk,

*Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor
of the Department of Law and Law-enforcement Practice*

*of Khmelnytsky Institute of Interregional Academy of Personnel Management, Principal engineer of Support Department
of Khmelnytsky Research Forensic Centre of Interior Ministry of Ukraine*